

Dalia PAKALNIŠKIENĖ

Klaipėdos universitetas

RYTŲ BALTŲ *CiR* TIPO VEIKSMAŽODŽIAI

Morfoneminė veiksmažodžių šaknies struktūra yra glaudžiai susijusi su morfolo-gine struktūra ir kategorine semantika (ypač lietuvių kalboje). Šią sąsają yra išvelgę daugelis kalbininkų diachroniniuose ir sinchroniniuose darbuose (Skardžius 1943; Stang 1966; Kuiper 1937; Otrębski 1965; Endzelīns 1951; Endzelynas 1957; Kazlauskas 1968; Pakalniškienė 2001; Imbrasienė 2001 ir kt.). Tam tikros šaknies struktūros veiksmažodžiai išsamiai aprašyti S. Karaliūno (Karaliūnas 1987), A. Kaukienės (Kaukienė 1994; 2002), E. Jakulio darbuose (Jakulis 2004).

Šiame straipsnyje tiriama šakniniai rytų baltų *CiR*¹ tipo veiksmažodžiai, siekiant atskleisti jų raidą ir kilmę. Tiriamosios medžiagos atrankos kriterijus – šaknies struktūra – leidžia išvelgti bendruosius vieno struktūrinio tipo veiksmažodžių istorijos dėsnius ir šių veiksmažodžių likimą atskirose baltų kalbose, išryškinti archaizmus ir inovacijas. Įvairių šaltinių duomenimis², bendrųjų rytų baltų *CiR* tipo veiksmažodžių yra apie 30, lietuvių kalboje jų gerokai daugiau. Šio tipo veiksmažodžiai istoriškai siejasi su *CeR* tipo veiksmažodžiais³, todėl tikslinga juos pateikti drauge (žr. 1–4 lenteles, kurios sudarytos atsižvelgiant į šaknies vokalizmą ir šaknies finalės sonantą – *r, l, m, n*).

1 lentelė. Šaknys su *-r-*.

Išsišakojusios šaknys su apibendrintu šaknies balsiu			Šaknys su balsių kaita
<i>Cēr-</i>	<i>Cīr-</i>		<i>Cer- / Cir-</i>
(i)a-kamieniai	(i)a-kamieniai	intarpiniai, sta-kamieniai	a-kamieniai
r. bl. * <i>bēr-</i> lie. <i>bėria–bėré</i> la. <i>beṛu–bėru</i>	r. bl. * <i>birē-</i> lie. <i>bỹra–byréjo</i> , <i>bỹra//bĩra–biréjo</i> la. <i>birēt</i>	r. bl. * <i>bir-</i> lie. <i>bỹra//bĩsta–bĩro</i> la. <i>biřstu–biru</i>	

¹ *C* – bet koks priebalsi ar priebalsių junginys, *R* – sonantai *r, l, m, n*. Straipsnyje netiriami veiksmažodžiai, šaknies finalėje turintys *į*.

² Duomenys surinkti iš baltų kalbų etimologinių žodynų, Lietuvių kalbos žodyno I–XX tomų, K. Miūlenbacho latvių kalbos žodyno ir kt. etimologinių šaltinių, žr. literatūros sąrašą.

³ Rytų baltų kalbose *CeR* ir *CiR* veiksmažodžiai dažnai pratęsia tą pačią baltišką ar indoeuropietišką šaknį.

Išsišakojusios šaknys su apibendrintu šaknies balsiu		Šaknys su balsių kaita	
<i>Cēr-</i>	<i>Cīr-</i>		<i>Cer- / Cir-</i>
(i)a-kamieniai	(i)a-kamieniai	intarpiniai, sta-kamieniai	a-kamieniai
r. bl. * <i>nēr-</i> lie. <i>nēria-néré</i> la. <i>neṛu-nēru</i>		r. bl. * <i>nīr-</i> lie. <i>nīrsta-nīro</i> la. <i>nīrstu-nīru</i>	
r. bl. * <i>gēr-</i> lie. <i>gēria-géré</i> la. <i>dzeṛu-dzēru</i>		lie. <i>gīrsta-gīro</i>	
r. bl. * <i>pēr-</i> lie. <i>pēria-péré</i> la. <i>peṛu-pèru</i>			
r. bl. * <i>šēr-</i> lie. <i>šēria-šéré</i> la. <i>seṛu-sēru</i> „krauti, kišti...“			
r. bl. * <i>suēr-</i> lie. <i>svēria-svére</i> la. <i>sveṛu-svēru</i>		lie. <i>svýra-svīro</i>	
r. bl. * <i>tuēr-</i> lie. <i>tvēria-tvére</i> la. <i>tveṛu-tvēru</i>		lie. <i>tvýra tvīrsta-tvīro</i>	
r. bl. * <i>uēr-</i> lie. <i>vēria-vére</i> la. <i>veṛu-vēru</i> (pr. <i>etwēre, etwerreis</i>)		lie. <i>-výra-vīro</i>	
	r. bl. * <i>gir-</i> lie. <i>gīria-gýre</i> la. <i>dziṛu(os)-dzīru(os)</i> (pr. <i>girtwei</i>)		
	r. bl. * <i>ir-</i> lie. <i>īria-ýre</i> la. <i>iṛu(ôs)-īru(ôs)</i>		
	r. bl. * <i>skir-</i> lie. <i>skīria-skýre</i> la. <i>šķiṛu-šķīru</i>		
	r. bl. * <i>tīr-</i> lie. <i>tīria-týre</i> la. <i>satīru</i>	la. <i>tīrstu-tīru</i>	

Išsišakojusios šaknys su apibendrintu šaknies balsiu			Šaknys su balsių kaita
<i>Cēr-</i>	<i>Cīr-</i>		<i>Cer- / Cīr-</i>
(i)a-kamieniai	(i)a-kamieniai	intarpiniai, sta-kamieniai	a-kamieniai
		r. bl. * <i>mir-</i> lie. <i>mīršta–mīrė</i> la. <i>miřstu–miru</i>	
		r. bl. * <i>ir-</i> lie. <i>īrsta ỹra–īro</i> la. <i>iřstu–iru</i>	
		r. bl. * <i>sir-</i> lie. <i>sīra–sīro</i> la. <i>sīrstu siřu–sīru</i>	
			r. bl. * <i>uer(d)-</i> / <i>*uir-</i> lie. <i>vērda–vīrė</i> la. <i>vērdu–viru</i>
lie. <i>žēria–žērė</i>		lie. <i>žīra–žīro</i>	
la. <i>speřu–spēru</i> (pr. <i>spertlan</i>)	lie. <i>spīria–spīrė</i>		
r. bl. <i>der(ē)-</i> lie. <i>dēra–derėjo</i> la. <i>deru–derēju</i>	lie. <i>dīria–dīrė</i>		lie. tarm. <i>dēra</i>

2 lentelė. Šaknys su *-l-*.

Išsišakojusios šaknys su apibendrintu šaknies balsiu			Šaknys su balsių kaita
<i>Cēl-</i>	<i>Cīl-</i>		<i>Cel- / Cīl-</i>
(i)a-kamieniai	(i)a-kamieniai	intarpiniai, sta-kamieniai	a-kamieniai
lie. <i>dēlia–dėlė</i>		r. bl. * <i>dil-</i> lie. <i>dīla dīlsta–dīlo</i> la. <i>dīlstu–dīlu</i>	lie. tarm. <i>dēla</i> la. tarm. <i>dēl</i>
r. bl. * <i>kēl-</i> lie. <i>kēlia–kélė</i> la. <i>ceļu–cēlu</i>		r. bl. * <i>kil-</i> lie. <i>kīla kīlsta–kilo</i> la. <i>cīlstu–cīlu</i>	
r. bl. * <i>skēl(ē)-</i> lie. <i>skēlia–skėlė</i> la. <i>šķeļu–šķēlu</i> lie. <i>skēla–skelėjo</i> (pr. <i>skellānts</i>)	* <i>skil-</i> lie. <i>skīlia–skīlė</i> la. <i>šķīļu–šķīlu</i>	lie. <i>skīla–skīlo</i>	

Išsišakojusios šaknys su apibendrintu šaknies balsiu		Šaknys su balsių kaita	
<i>Cěl-</i>	<i>Cīl-</i>	<i>Cel- / Cil-</i>	
r. bl. * <i>suěl-</i> lie. <i>svēla–svīlē</i> la. <i>sveļū–svēlu</i>		r. bl. * <i>suil-</i> lie. <i>svýla//svīlsta–svīlo</i> la. <i>svilstu–svīlu</i>	lie. tarm. <i>svēla</i> la. tarm. <i>svēl</i>
r. bl. * <i>žěl-</i> lie. <i>žēlia–žélē</i> la. <i>zeļū–zēlu</i>		r. bl. * <i>žil-</i> lie. <i>žýla//žīlsta–žīlo</i> la. <i>apzilis</i>	
r. bl. * <i>žuěl-</i> lie. <i>žvelia–žvēlē</i> „degti; godžiai ėsti“ la. <i>zveļū–zvēlu</i>	r. bl. * <i>žuil(ē)-</i> lie. <i>žvīla–žvīlējo</i> „žvilgėti“ la. <i>zvilu–zvilēju</i> „funkeln“ <i>zvīlu–zvīlēju</i> „švytėti, žibėti; knibždėti, mirkėti“	r. bl. * <i>žuil-</i> lie. <i>žvýla//žvīlsta–žvīlo</i> la. <i>zvilstu–zvilu</i>	
r. bl. * <i>uěl-</i> lie. <i>vēlia–vélē</i> „tar- šyti, trinti, sukti“ la. <i>veļū–vēlu</i> „risti, ridenti, ritinti“	r. bl. * <i>uil-</i> lie. <i>vīlia–vīlē</i> „vialą verti“ la. <i>vilu//viļū–vīlu//vilu</i> „drehen,rollen“		
lie. <i>vēlia//^ovelt–vélē</i> „leisti, mieliau, labiau norėti“	r. bl. * <i>uil-</i> lie. <i>vīlia//vīla–vīlē</i> „teikti nepamatuotą tikėjimą..., duoti nerealių...pažadų“ la. <i>viļū–vīlu</i> „apvilti, apgauti“ (pr. <i>prawilts</i> „išduotas“)	lie. <i>vīlsta//výla–vīlo</i>	lie. tarm. <i>àpvela</i>
r. bl. * <i>gěl-</i> lie. <i>gēlia–gélē</i> la. <i>dzeļū–dzēlu</i>	lie. <i>gīlia–gīlē</i>	lie. <i>gýla//gīlsta–gīlo</i>	
	lie. <i>pīla//pīlia–pīlē</i>	la. <i>pīlst–pīla</i> r. bl. * <i>šil-</i> lie. <i>šýla–šīlo</i> la. <i>siļstu–silu</i> r. bl. * <i>til-</i> lie. <i>týla//tīlsta–tīlo</i>	lie. tarm. <i>pēla</i>
		la. <i>nūostīlt</i> lie. <i>býla//bīlsta–bīlo</i>	

3 lentelė. Šaknys su *-m-*.

Išsišakojusios šaknys su apibendrintu šaknies balsiu			Šaknys su balsių kaita
<i>Cēm-</i>	<i>Cīm-</i>		<i>Cem- / Cim-</i>
(i)a-kamieniai	(i)a-kamieniai	intarpiniai, sta-kamieniai	a-kamieniai
r. bl. * <i>jēm-</i> lie. (j)ėma–(j)ėmė (jemti j)iĩti la. jėmu–jėmu (jeĩt jiĩt)	lie. ĩma–ĩmė (pr. immimai–imma)		
		r. bl. * <i>gim-</i> lie. gĩmsta–gĩmė la. dzĩmstu–dzĩmu (pr. gemmons, gimmusin)	r. bl. * <i>gem-/gim-</i> lie. gėma la. džėmu
r. bl. * <i>lēm-</i> lie. lėmia–lėmė la. lemju–lėmu		r. bl. * <i>lim-</i> lie. lĩmsta–lĩmo la. liĩnstu–limu	(pr. lemlai–limātz)
r. bl. * <i>rēm-</i> lie. rėmia–rėmė la. remjuos–rėmuoĩs		r. bl. * <i>rim-</i> lie. rĩmsta–rĩmo la. riĩnstu–rimu	
r. bl. * <i>trēm-</i> lie. trėmia–trėmė la. tremju–trėmu tremu		r. bl. * <i>trim-</i> lie. trĩmsta–trĩmo la. trimstu–trimu	
r. bl. * <i>uēm-</i> lie. vėmia–vėmė la. vemju–vėmu (pr. wmys)		lie. -vĩmsta–vĩmo	

4 lentelė. Šaknys su *-n-*.

Išsišakojusios šaknys su apibendrintu šaknies balsiu			Šaknys su balsių kaita
<i>Cėn-</i>	<i>Cĩn-</i>		<i>Cen- / Cin-</i>
(i)a-kamieniai	(i)a-kamieniai	intarpiniai, sta-kamieniai	a-kamieniai
			r. bl. * <i>gen-/gin-</i> lie. gėna–gĩnė la. džėnu–dzĩnu
	la. mĩt		lie. mėna–mĩnė

Išsišakojusios šaknys su apibendrintu šaknies balsiu		Šaknys su balsių kaita	
<i>Cĕn-</i>	<i>Cĭn-</i>		<i>Cen- / Cĭn-</i>
(i)a-kamieniai	(i)a-kamieniai	intarpiniai, sta-kamieniai	a-kamieniai
r. bl. <i>*tren(ē)-</i> lie. <i>trĕna–trenĕjo</i> „trūnyti, pūti“ la. <i>trenu–trenĕju</i> „t.p.“	r. bl. <i>*trĭn-</i> lie. <i>trĭna–trĭnĕ</i> la. <i>trinu triņu–trinu trĭnu</i> (pr. <i>trinie</i>)		lie. tarm. <i>trĕna</i>
	r. bl. <i>*mĭn-</i> lie. <i>mĭna–mĭnĕ</i> la. <i>minu miņu–minu mĭnu</i>		lie. tarm. <i>mĕna</i>
	r. bl. <i>*pĭn-</i> lie. <i>pĭna pĭnti–pĭnĕ</i> la. <i>pinu piņu–pinu</i> r. bl. <i>*skĭn-</i> lie. <i>skĭna–skĭnĕ</i> la. <i>šķinu šķiņu–šķinu</i>		lie. tarm. <i>pĕna</i> lie. tarm. <i>skĕna</i>
	r. bl. <i>*tĭn-</i> lie. <i>tĭna–tĭnĕ tĭnĕ</i> la. <i>tinu tiņu–tinu tĭņu</i> „vyti, sukti; supti gaubti“	lie. <i>tĭnsta–tĭno</i>	lie. tarm. <i>tĕna</i>
		r. bl. <i>*žĭn-</i> lie. <i>pažĭsta–pažĭno</i> la. <i>pazĭstu–pazĭnu</i>	
	lie. <i>gĭna–gĭnĕ</i> (pr. <i>guntwei, gunnimai</i>)		

Morfologinė struktūra

Beveik pusė lentelėse pateiktų veiksmažodžių turi *CeR* tipo šaknis, ir jų morfologinė struktūra bei kategorinė semantika griežtai apibrėžta: šie veiksmažodžiai yra *ia*-kamieniai, paprastai reiškia aktyvų, į objektą nukreiptą veiksmą. Kai kurios rytų baltų lekšemos turi antriniu kamiengaliu išplėstas preterito formas, taigi yra mišriojo tipo *a* kamieno veiksmažodžiai, pavyzdžiui: lie. *trenĕti, trĕna* || *trenĕja* || *trĕni, trenĕjo*

„trūnyti, pūti“ : la. *trenêt, trenu, trenēju* „t. p.“, lie. *derėti, dėra // dėri // dėria, derėjo* „tartis, lygti; lažintis; sugyventi; augti, duoti derlių, sektis“ : la. *derêt, deru, derēju* „t. p.“, lie. *skelėti, skėli // skėlia // skėla, skelėjo* „būti skolingam“ (plačiau žr. J a k u - l i s 2004, 162 t. ir kitur).

Nykstamojo laipsnio šaknį turi įvairūs morfologiniai tipai: *a*-kamieniai, *ia*-kamieniai, intarpiniai bei *sta*-kamieniai, mišriojo tipo veiksmažodžiai. Morfologinė struktūra priklauso ir nuo šaknies finalės: paprastai veiksmažodžiai, šaknies gale turintys *n*, *esti* – *a*-kamieniai (žr. 4 lentelę), *r, l* – *ia*-kamieniai (žr. 1, 2 lentelę), *m* ir *r, l* – intarpiniai ir *sta*-kamieniai (žr. 1, 2, 3 lenteles).

Didžiausią grupę sudaro **intarpiniai** ir ***sta* kamieno** veiksmažodžiai (15).

1.1. Dauguma jų sudaro diatezines poras su *ia*-kamieniais veiksmažodžiais (10). Kategorinė intarpinių ir *sta*-kamienių veiksmažodžių semantika – mutatyvinė reikšmė – priešinama su *ia*-kamienių veiksmažodžių kauzatyvine reikšme, opozitų paradigmos apibendrintas pamatinio resp. nykstamojo laipsnio vokalizmas, plg.: lie. *bėria / bėra* : la. *beru / birštu*, lie. *nėria / nėra* : la. *neru / nirštu*, lie. *žvēlia / žvėla* : la. *zveļu / zvilstu*, lie. *lėmia / līmsta* : la. *lemju / limstu* (su auslauto *n* nėra). Prūsų kalboje tokių opozicijų neužfiksuota.

1.2. Rytų baltų kalbose yra keletas intarpinių bei *sta*-kamienių *CiR* tipo veiksmažodžių, nesudarančių porų su *ia* kamieno veiksmažodžiais (5), pvz.: lie. *mīršta* : la. *miřstu*, lie. *īra // irsta* : la. *iřstu*, lie. *sīra* : la. *sirštu*, lie. *šīla* : la. *siřstu*. Kai kurie yra perėję į *sta* kamieną iš *a*-kamienių su balsių kaita ir apibendrinę nykstamąjį šaknies vokalizmą, pvz.: lie. *gīmsta* ← *gēma* (plg. kontaminacinę tarm. *geĩsta*) : la. *dzimstu* ← *dzemu* (plg. augšz. *dzamstu* < *dzemstu*, žr. Endzelīns 1951, 614).

2. Gerokai mažiau užfiksuota *CiR* tipo ***ia*-kamienių** veiksmažodžių (7). Visi jie reiškia aktyvų veiksmą ir turi preteritinį balsio pailgėjimą, plg.: lie. *gīria* – *gīrė* : la. *dziřu(os)* – *dzīru(os)* (pr. *girtwei*), lie. *īria* – *īrė* : la. *iřu(ôs)* – *īru(ôs)*, lie. *skīria* – *skīrė* : la. *šķiřu* – *šķīru* (žr. 1 lentelę).

3. Beveik tiek pat rasta ***a*-kamienių** veiksmažodžių (8). Pagal šaknies struktūrą jie yra dvejopi – su kiekybine ir kokybine balsių kaita tarp prezento ir preterito formų.

3.1. Didžiausią grupę sudaro *a* kamieno aktyvaus veiksmo veiksmažodžiai su kiekybine balsių kaita (6, žr. 4 lentelę), pavyzdžiui: lie. *trīna* – *trīnė* : la. *trinu* // *triņu* – *trinu* // *trīnu* „galasti, trinti“ : pr. *trinie*, lie. *mīna* – *mīnė* : la. *minu* // *miņu* – *minu* // *mīnu*, lie. *skīna* – *skīnė* : la. *šķinu* // *šķiņu* – *šķinu* (Endzelīns 1957, 170). Latvių kalboje preterite gali ir nebūti balsio pailgėjimo. Be to, kai kurie latviškieji veiksmažodžiai kuršiškiosiose, žiemgališkiosiose, Vidžemės lyviškiosiose tarmėse turi gretutinių *ia* kamieno formų (Blīdiene, Lestene, Snēpele, Sabile, Ivande, Ugale, Tūja, žr. Endzelīns 1951, 740–741).

3.2. Tik pora *a*-kamienių veiksmažodžių turi kokybinę balsių kaitą: lie. *vérda* // *vera* (// *vira*) – *vìrè* : la. *vêrdu* (// *virstu* // *viru*) – *viru*, lie. *gēna* – *gìnè* : la. *dženu* – *dzinu*. Veiksmažodis *virti* tebeturi nediferencijuotą diatezės požiūriu semantiką – reiškia tiek kauzatyvinį, tiek mutatyvinį veiksma, dėl to randasi gretutinių lyčių, geriau įforminančių kategorinę semantiką, pavyzdžiui, la. *virst* (mutatyvinė reikšmė).

Šios kelios senovinės paradigmos rodo pradinę būklę, iš kurios rytų baltų kalbose ėmė formuotis nauji struktūriniai modeliai. Tokį tipą buvus daug gausesnį liudija tarminės rytų baltų kalbų esamojo laiko pamatinio laipsnio formos, plg.: lie. *dēla* J, Šts, Vvr, Grg, Sch, la. *dēl*; lie. *svēla* J, KŽ, Kv, CII584, Lp, Grnk, Lkv, Mžk, Lpl, Slnt, Žrm, Pc, Nč, J, Vvr, Prng, Klt, Dg, la. *svēl*; lie. *gēma* Skr, K. Donel, DP, Mrc, N, Šts, la. *džemu*. Lietuvių tarmėse užfiksuota daugiau pamatinio laipsnio esamojo laiko formų, ypač žemaičiuose (tiesa, ne visos jos senos, kai kurios gali būti naujai atsiradusios pagal analogiją su senosiomis, žr. Grinaveckis 1986, 99⁴): *dēra* J, Plt, *àpvela* Lkv, *pēla* Lkv, Krž, Pj, Grd, Užv, *trēna*, *mēna* Krš, Užv, Pj, *pēna* Užv, *skēna* Lkv, Krš, Rdn, Slnt, Plng, Grg, Tl, Pln, *tēna*. Vėliau abiejose baltų kalbose pamatinio arba nykstamojo laipsnio vokalizmas galėjo būti apibendrintas visai paradigmai.

Rytų baltų kalbų veiksmažodžio sistemoje matyti keleriopos pokyčių kryptys:

1) dažniausias dvinarių opozicijų radimasis: lie. *kēlia* / *kỹla* // *kilsta* : la. *ceļu* / la. *cilstu*, lie. *svēlia* / *svỹla* // *svilsta* : la. *sveļu* / *svilstu* – diatezinės opozicijos su diferencijuota kategorine semantika, morfologine struktūra (tiek esamojo, tiek būtojo laiko), vokalizmu;

2) retesnės trinarės opozicijos, t. y. pamatinio ir nykstamojo laipsnio *a-*, *ia*-kamieniai ir intarpiniai ar *sta*-kamieniai veiksmažodžiai, plg.: lie. *skēlia* / *skilia* / *skỹla* : la. *šķeļu* / *šķiļu*. Neretai rytų baltų kalbose greta minėtų opozitų susiformuoja dar ir mišriojo tipo *a* kamieno veiksmažodžiai, plg.: lie. *birėti*, *bira*, *birėjo*; *byrėti*, *bỹra*, *byrėjo* : la. *birēt* „kristi, byrėti; čiurlenti, tekėti“, lie. *žvilėti*, *žvila*, *žvilėjo* „žvilgėti“ : la. *zvilēt*, *zvilu*, *zvilēju* „funkeln“, *zvilēt*, *zvilu*, *zvilēju* „švytėti, žibėti; knibždėti, mirgėti“;

3) apibendrinama nykstamojo laipsnio šaknis ir įgyjama *a-*, *ia*-kamienė arba intarpinė ar *sta*-kamienė struktūra, priklausomai nuo kategorinės semantikos (ir šaknies finalės sonanto), plg.: (*i*)*a* *kamienas* : lie. *trina* – *trýnè* : la. *trinu* // *triņu* – *trinu* // *trīnu* „galąsti, trinti“; *ia* *kamienas* : lie. *giria* – *gýrè* : la. *dziŗu* – *dzĩŗu* arba *intarpas* resp. *sta* *kamienas* : lie. *gimsta* – *gimè*, la. *dzimstu* – *dzimu*. Taigi formuojasi nauji rytų baltų veiksmažodžių struktūriniai modeliai.

Ne visos apofoninės veiksmažodžių paradigmos „persitvarkė“ nurodytais būdais. Neįprastas šiuo požiūriu lie. (*j*)*iĩnti*, (*j*)*ĩma* // (*j*)*ēma*, (*j*)*ēmè* // (*j*)*ĩmè* su nereguliariu

⁴ V. Grinaveckis visas formas su šaknies *e* laiko žemaitiškais perdirbiniais, tačiau daugelis galėtų būti senųjų apofoninių paradigmų reliktai. Tai rodo kitų kalbų atitikmenys.

šaknies vokalizmu paradigmoje. Bendrinėje kalboje įsigalėjo netipiškasis *iñti, ìma, ěmė*, tačiau tarmėse vartojamos pamatinio laipsnio šaknies esamojo laiko formos *(j)ěma* (daugiausia žemaičiuose, bet ir aukštaičiuose, rytprūsių tarmėse), geriau derančios prie būtojo laiko pamatinio pailgintojo laipsnio šaknies (bendratis *jemti* užrašyta M. Miežinio žodyne, bet pavyzdžiais nepaliudyta). Kita vertus, Lietuvių kalbos žodyne užfiksuota ir būtojo laiko forma *imė* (Jnšk), taip pat rodanti tendenciją lyginti paradigmos vokalizmą. Latvių augšzemniekų tarmėje (Barkava) pažįstamos paradigmos su *e* eilės vokalizmu *jeñt (jiñt), jemu, jẽmu // jẽmu* (Endzelīns 1951, 729). Prūsų kalboje paliudytos formos tik su *i* šaknyje – inf. *imt*, praes. 1 sg. *imma*, praet. 3 sg. *imma*, žr. Mažiulis 1993, 25 t.). Taigi baltų kalbose akivaizdžiai matoma tendencija vienaip ar kitaip išlyginti veiksmažodžio vokalizmą.

Raida, kilmė

1. Aptartus procesus reikėtų laikyti rytų baltų inovacija, nes prūsų kalba tokios totalios apofoninių leksemų diferenciacijos nerodo. Be to, baltiškasis paveldas nedidelis – tik keletas veiksmažodžių bendri visoms baltų kalboms, pavyzdžiui.: lie. *gìria – gýrė* : la. *dziřu(os) – dzĩru(os)* : pr. *girtwei*, lie. *vìlia // vıla – vylė* „teikti nepamatuotą tikėjimą..., duoti nerealių...pažadų“ : la. *viřu – vĩlu* „apvilti, apgauti“ : pr. *prowela I, II, prawilts III* „išduotas, apviltas“, lie. *trìna – trýnė* : la. *trinu // triřu – trinu // trĩnu* „galąsti, trinti“ : pr. *trinie* (kaip matyti, latvių ir prūsų kalbų veiksmažodžiai *ia*-kamieniai), lie. *gìmsta – gìmė* : la. *dzimstu – dzimu* : pr. *gemmons, gimmusin*, lie. *lẽmia / limsta* : la. *lemju / limstu* : pr. *limtwei* „laužti“ III, *limtwey II, lembtwey I, lĩmauts* „laužė“ III, *limatz I, lymutz II, lemlai* „telaužia“ III.

Prūsų kalbos veiksmažodžių vokalizmo (ir morfologinės struktūros) interpretacija gana dažnai problemiška – galima matyti šaknies balsių kaitą arba šaknies skirtumus laikyti rašybos ar tarminės fonetikos dalykais, tačiau tikėtina, jog veiksmažodžių opozicijų su diferencijuotu vokalizmu, morfologine struktūra ir kategorine semantika nebūta, plg. pr. *lemlai – limāts* „laužė“, galėjusį turėti balsių kaitą, bet neišsišakojusį į dvi atskiras leksemas.

Be to, yra ir daugiau skirtumų tarp trijų baltų kalbų ir tarp rytų baltų veiksmažodžių, plg. naujai atsiradusį lie. *gìna – gýnė* ir senesnę la. *dženu – dzinu*, kitokį šaknies variantą pr. *guntwei, gunnimai*. Kai kurie veiksmažodžiai turi skirtingą morfologinę struktūrą, plg. lie. *pìlti, pìla // pìlia, pýlė* „lieti“ ir la. *pilt, pilstu, pilu* „lašėti“ (atitinkamai skiriasi ir kategorinė semantika) ar vokalizmą, plg. lie. *spìrti, spìria, spýrė* ir la. *spērt, speřu, spēru*. Akivaizdžios ir atskirų kalbų inovacijos. Antai lietuvių kalboje ryškesnė opozicijos *causativa / resultativa* ekspansija, pvz.: *gẽria / girsta*,

svēria / svēra, tvēria / tvēra // tvirsta, skēlia / skēla, radosi ir veiksmo ribą diferencijuojančių porų (latvių kalboje tokia opozicija nesusidarė, žr. Pakalniškienė 1995, 25–28), tokių kaip: *gēlia / gēla, vēmia / -vīmsta*. Latvių kalbos tarmėse ryški *ia* kamieno ekspansija, plg.: la. tarm. *triņu, miņu, šķiņu* ir pan.

2. Baltiškieji veiksmažodžiai paprastai pratęsia indoeuropietiškas *CeR-/CR-* tipo šaknis, tačiau sudėtingesnę inicialę turinčios bl. **trin-*, **skin-* yra išplėstos iš bazinių indoeuropietiškų šaknų **ter-/*tr-*, **sek-/*sk-*, taigi skirtinos baltiškajai epochai. Iš daugelio ide. *CeR-/CR-* tipo šaknų rytų baltų kalbose išriedėjo opoziciniai veiksmažodžiai, pavyzdžiui: lie. *birti, būra // birsta // biřna, biro / bėrti, bėria, bėré / birėti, bira, birėjo* : la. *biřt, biřstu, biru / bērt, beŗu, bēru, birēt* < bl. **ber-/*bir-* „berti / byrėti, kristi“ < ide. **bher-/*bhř-* „nešti, dėvėti, nešioti“ (plg. s. sl. *berǫ, bьrati (*bьrti)* „rinkti, imti“; go. *bairan*, praet. sg. *bar*, praet. pl. *berun*, ppp. *baúrans* „gimdyti, iškęsti, nešti“; s. isl. *bera* „nešti“; arm. *berem* „nešu“; s. i. *bhárati, bhárti, bibhárti*, perf. *babhāra*, ppp. *bhřtá-* „atnešti“; lo. *fero* „nešu“; gr. φέρω „nešu“; toch. AB *pār-* „nešti, imti“; het. *barhzi* „varo, gainioja“). Daugeliu atvejų rytų baltų paradigmose buvo apibendrintas nykstamasis laipsnis, plg.: lie. *gimti, gīmsta // gēma // gīma // geĩsta, gīmė* : la. *dzĩmt, dzĩmstu // dzemu, dzimu* (plg. pr. *gemton* „gimti“, *gemmons* „gimęs“, *gimmusin* „gimusį“) < bl. **gem-/*gim-* „gimti, ateiti į pasaulį“ < ide. **g^uem-/*g^um-* „(at)eiti“ (go. *qimman, qemun, qumans, qam* „ateiti, atvykti“; s. i. *gámati* „ateina“, perf. *jagāma*, opt. aor. *gamét, gácchati*; lo. *veniō, vēnī*; gr. βαίνω „ateinu“, imper. 2 sg. βάσκε; arm. aor. 3 sg. *ekni*, 1 sg. *eki*, 3 pl. *ekn* „ateiti“, toch. A *kām-*, *kum-*, B *kām-*, *śem-*); lie. *mirti, mĩrsta // mĩra, mĩrė* : la. *miřt, miřstu, miru* < bl. **mir-* < ide. **mer-/*mř-* „netekti gyvybės, mirti“ (s. sl. *mьrǫ, mřěti*; s. i. *márati, márate*, aor. *amřta* „mirti“, arm. *meranim* „mirštu“, lo. *morior* „mirštu“, het. praes. *me-ir-ta* (< **mert*) „mirti“ ir pan.).

Indoeuropiečių kalbų atitikmenys įvairūs ir morfologijos, ir vokalizmo, ir semantikos požiūriu. Atskirose kalbose ar šakose yra įvairių pokyčių – vienos kalbos labai išvystė kaitybinę balsių kaitą ar ją savaip modifikavo, kitos apibendrino vieną ar kitą balsių kaitos laipsnį. Germanų kalbose balsių kaita labai išplėtota stipriųjų veiksmažodžių sistemoje, ji atlieka vidinės fleksijos vaidmenį: prezento formos paprastai turi *e* eilės vokalizmą, daugiskaitos preterito formos – nykstamąjį arba pailgintąjį laipsnį, vienaskaitos preteritas – *o* eilės vokalizmą, neveikiamosios rūšies dalyviams būdingas nykstamasis laipsnis (Imbrasiene 2001, 23–42). Pamatinio laipsnio prezentinės šaknys greta nykstamojo laipsnio preteritinių šaknų baltų ir kitose indoeuropiečių kalbose laikytinos archajiškomis, plg. s. sl. *berǫ*, go. *bairan*, s. isl. *bera*, s. i. *bhárati, bhárti*, lo. *fero*, gr. φέρω, toch. B *parām*, A *pärtär*, het. *barhzi*. Slavų kalbose pasitaiko priešingo apofonijos santykio pagrindinėse formose atvejų, pavyzdžiui, *рьнǫ* : *рєти*, *тънǫ* : *тєти*, *мьрǫ* : *мрєти*. Analizuojamuosius rytų baltų *CiR* tipo veiksmažodžius indoeuropiečių

kalbose dažniausiai atliepia pagrindinio laipsnio arba apofonines šaknis turintys veiksmažodžiai, taigi nykstamasis laipsnis išplėtotas tik baltų kalbose.

Morfologinės struktūros požiūriu indoeuropietiškieji atitikmenys dažniausiai turi nulinį esamojo laiko formantą, rečiau *ĭ* (paprastai slavų, graikų kalbose), *sk̄*. Esamojo laiko formantai paprastai jungiami prie nykstamojo laipsnio šaknų, pavyzdžiui: gr. βαίνω „ateinu“, imper. 2 sg. βάσκε, s. i. *gácchati*. Diatezinių formų su balsių kaita leksikalizacijos kitose kalbose nėra.

Akivaizdu, kad apofoninės veiksmažodžių paradigmos rytų baltų yra savaip perdirbtos, glaudžiai siejant morfologiją, šaknies struktūrą ir kategorinę semantiką.

EASTERN BALTIC *CiR* TYPE VERBS

Summary

This article analyzes *CiR* type verbs in the Eastern Baltic languages and attempts to explain their origin and evolution. The criterion for inclusion as a subject for investigation – the root structure – allows for the discovery of general patterns in the history of verbs of the given structural type and the development of these verbs in the separate Baltic languages, and can provide a better definition of archaic features and innovations, because the root structure is closely related to the morphological structure and categorial semantics (especially in the Lithuanian language).

According to various sources, there are approximately 30 *CiR* type verbs common to the Eastern Baltic languages (there are more in the Lithuanian language).

In regard to **morphological structure** these are rather varied: *a*-stem, *ia*-stem, infix and *sta*-stem (the morphological structure also depends on the root final element: *Cin* are *a*-stem, *Cir*, *Cil* *ia*-stem or *sta*-stem, *Cim* are *sta*-stem).

1. The largest group consists of **infix** and ***sta*-stem verbs** (15).

1.1. The majority of these form *diathetic pairs* with *ia*-stem verbs (10). The categorial semantics of infix and *sta*-stem verbs – the mutative meaning – is opposed to the causative meaning of *ia*-stem verbs, e.g. Lith. *bėria* / *býra* : Latv. *beŗu* / *biŗstu*. This opposition has not been documented in the Old Prussian language.

1.2. Several of the verbs preserve Indo-European roots (5), but differ in morphological structure, these being infix and *sta*-stems or crossovers from *a*-stems, e.g.: Lith. *mĩŗšta* : Latv. *miŗstu*, Lith. *gĩmsta* // *gẽma* : Latv. *dzĩmstu* // *dzemu*.

2. Only half as many ***ia*-stem *CiR* type verbs** have been discovered (7), e.g. Lith. *skĩria* – *skýrẽ* : Latv. *ŗķĩru* – *ŗķĩru*.

3. Eight Eastern Baltic ***a*-stem verbs** have *CiR* type roots.

3.1. Mostly *a*-stem verbs with quantitative vowel changes were identified (6). In the Latvian language the preterite may occur without vowel lengthening; moreover, some of the Latvian verbs have parallel *ia*-stem forms in the dialects. All express active action, cf. Lith. *trĩna* – *trĩnẽ* : Latvian *trĩnu* // *triŗu* – *trĩnu* // *trĩnu* ‘to sharpen or grind (a blade), to rub or grate’ : OPr. *trinie*.

3.2. Two of the *a*-stem verbs have qualitative vowel gradation (there are more vestigial apophonic paradigms in the dialects): Lith. *vẽrda* // *vĩra* // *vera* – *vĩrẽ* : Latv. *vẽrd* – *vira*, Lith. *gẽna* – *gĩnẽ* : Latv. *dzẽnu* – *dzĩnu*.

These several archaic paradigms are at the early stage, from which new structural models began to develop in the Eastern Baltic languages. The dialect present tense base forms of the Eastern Baltic languages demonstrate that this type was much more plentiful previously, cf. Lith. *dėla* – *dīlo*, Latv. *dēl*; Lith. *svėla*; Latv. *svēl*; Lith. *gėma*, Latv. *dzemu*. These bear witness to former paradigms with qualitative vowel gradation; later in both of the Baltic languages the vocalism was generalized for the entire paradigm. Multiple lines of development can be seen: 1) most frequently the appearance of binary oppositions: Lith. *kėlia* / *kyla* // *kīlsta*: Latv. *ceļu* / *cilstu* – diathetic opposition with differentiated categorial semantics, morphological structure and vocalism; 2) more rarely ternary oppositions develop: Lith. *skėlia* / *skīlia* / *skyla*: Latv. *šķeļu* / *šķīļu*; 3) zero-grade roots are generalized and acquire either *a*, *ia*-stem or infix or *sta*-stem structure, depending on the categorial semantics (and the root-final sonorant), cf. Lith. *trīna* – *trynė*: Latv. *trīnu* // *trīņu* – *trīnu* // *trīnu* ‘to sharpen or grind (a blade), to rub or grate’; Lith. *gīria* – *gyrė*: Latv. *dziņu* – *dziņu* or Lith. *gīmsta* – *gīmė*, Latv. *dzimstu* – *dzimu*. Thus new structural models of the Eastern Baltic verbs developed.

Evolution, origin.

1. The processes discussed should be considered an Eastern Baltic innovation, because the Old Prussian language doesn't show this sort of differentiation of lexemes. The Baltic inheritance is not great, just a few verbs common to all the Baltic languages. The interpretation of Old Prussian vocalism is very often problematic – root vowel gradation can be perceived or not – but it's probable that verbal oppositions with differentiated vocalism, morphological structure and categorial semantics did not occur, compare OPr. *lemlai* – *limāts* ‘broke’, which might have had vowel gradation.

Moreover, there are further differences between the verbs of the three Baltic languages and between the Eastern Baltic languages, cf. the recently created Lith. *gīna* – *gynė* with another kind of root in OPr. *guntwei*, *gunnimai*, Latv. *dzenu* – *dzīnu*. The innovations in the different languages are obvious. In this regard the expansion of the *causativa* / *resultativa* opposition in Lithuanian is distinctive, e. g. *gėria* / *girsta*, *svėria* / *svyra*, and pairs differentiating the limits of action have also been created, such as *gėlia* / *gyla*, *vėmia* / *-vīmsta*.

2. Baltic verbs usually preserve Indo-European *CeR*-/*CR*₀- type roots, from which verbs denoting oppositions developed in the Eastern Baltic languages, or the zero-grade was generalized. Correspondences in the Indo-European languages are varied in terms of morphology, vocalism and semantics. There are various transformations in the different languages or branches: one set of languages develops to a great degree inflectional vowel gradation or modifies it in individual ways, while another set of languages generalizes one or another vowel grade. In any case, it is clear that apophonic lexemes were not differentiated, i.e. vowel gradation was not used to create separate lexemes.

Thus the apophonic verbal paradigms of the Eastern Balts have been remodeled in an original way, by an intimate linking of morphology, root structure and categorial semantics.

LITERATŪRA

- Endzelīns J., 1951, Latviešu valodas gramatika, Rīga.
 Endzelīns J., 1957, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius.
 Fraenkel E., 1962–1965, Litauisches etymologisches Wörterbuch, I–II, Heidelberg, Göttingen.
 Grinaveckis V., 1986, Lingvistinės pastabos. Kai kurių veiksmažodžių garsų pakitimai lietuvių kalbos tarmėse, – Klb XXXVII (1) 99–101.
 Jakulis E., 2004, Lietuvių kalbos *tekėti*, *teka* tipo veiksmažodžiai, Vilnius.
 Imbrasienė A., 2001, Balsių kaita iš *CeR* tipo šaknų kilusių germanų ir baltų pirminių veiksmažodžių formose, – Tiltai, Veiksmažodžio raidos klausimai (2), priedas nr. 9, Klaipėda, 23–42.

- Karaliūnas S., 1987, Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė, Vilnius.
- Karulis K., 1992, Latviešu etimoloģijas vārdnīca, I–II, Rīga.
- Kaukienė A., 1994, Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija, I, Klaipėda.
- Kaukienė A., 2002, Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija, II, Klaipėda.
- Kaukienė A., D. Pakalniškienė, 2001, Balsių kaitos vaidmuo formuojantis lietuvių kalbos veiksmažodžiui, – Tiltai, Veiksmažodžio raidos klausimai (2), priedas nr. 9, Klaipėda, 19–22.
- Kazlauskas J., 1968, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, Vilnius.
- Kuiper F. B. J., 1937, Die Indogermanischen nasalpräsentia, Amsterdam.
- Lietuvių kalbos žodynas, I–XX, 1968–2002, Vilnius.
- Mažiulis V., 1988–1997, Prūsų kalbos etimologijos žodynas, I–IV, Vilnius.
- Mülenbachs K., 1923–1932, Latviešu valodas vārdnīca, I–IV, Rīga.
- Otrębski J., 1965, Gramatyka języka litewskiego, II, Warszawa.
- Pakalniškienė D., 1996, Prabaltiškasis intarpinių ir *sta*-kamienių veiksmažodžių sluoksnis, – Blt XXX (2) 25–28.
- Pakalniškienė D., 1996, Lietuvių kalbos intarpinių ir *sta*-kamienių veiksmažodžių diachroniniai sluoksniai, – LKK XXXVI 83–86.
- Pokorny J., 1965, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Berlin, München.
- Rix H., 1998, Lexicon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstambildungen, Wiesbaden.
- Skardžius P., 1943, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius.
- Stang C. S., 1966, Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo etc.

Dalia PAKALNIŠKIENĖ

Baltų kalbotyros ir etnologijos katedra

Klaipėdos universitetas

Herkaus Manto g. 84

LT-92294 Klaipėda

Lietuva

[dalia.pakalniskiene@ku.lt]